

Tarnai Andor

A VÁRADI ORATOR EXTEMPORANEUS

Tanulmányomban egy Szenci Kertész Ábrahám nagyváradi nyomdájából 1656-ban kikerült retorikatankönyvről lesz szó, mellyel a pusztá könyvészeti leírason túl nálunk alig foglalkoztak eddig, noha, mint az elmondandókból kiderülhet, rászolgál némi figyelemre. Bibliográfiai szempontból azért, mert már megjelenésének évében tudni lehetett, hogy szerzője nem a kötet címlapjára tett Georgius Beckherus (Beckher, Becker), hanem egy bizonyos Michael Radau (1617–1684) nevű lengyel jezsuita.¹ E később még bővebben dokumentálandó tény ismeretében elég feltűnőnek mondható, hogy a váradi református iskola puritánus meggyőződésű tanárai városuk nyomdászának egy jezsuita művét javasolták kiadásra; olyat még hozzá, mely előkelő nemesek számára készült, és kifejezetten divatjelenségként, elég részletes információkat tartalmaz az acumenről.² Mindenekelőtt a kötet szerzőségének tisztázását, majd pedig a hazai befogadás körülményeinek vázlatát kapja tehát a következőkben az olvasó.

Azzal kell kezdenem, hogy az *Orator extemporaneus* magyarországi kiadásának eredetije olyan időben került Váradra, amikor az iskolát jól ellátták már retorikai tankönyvekkel. Szenci Kertész Ábrahám a gyulafehérvári kiadások nyomán még 1649-ben megjelentette Philippus Ludovicus Piscator *Rudimenta rhetoricæ* és *Rudimenta oratoriæ* című tankönyveit. Az előbbinek előszava 1635-ben, az utóbbié 1645-ben kelt; az egyik az inventióról és a dispositióról, a másik az ornatusról szól, de az acumen szó még nem fordul elő benne. Újabb kiadásokra egyfelől azért kerülhetett sor, mert Piscator könyveiben Ramus felfogásának megfelelően oszlik két részre a retorika, megfelel egyszersmind Bisterfeld ugyancsak Gyulafehérvárról 1649-ben átemelt logikájának és persze a Ramusénak, akinek *Dialecticáját* a váradi nyomda adta ki először Magyarországon.³ Eme tankönyvek térfoglalását látva azt is figyelembe kell venni azonban, hogy Piscator egész Erdélynek szánta a *Rudimenta oratoriæ*-t, és nemcsak papi hivatásra, hanem jogásznak, világi hivatalra készülő diákokra is gondolt, mert a *genus iudicialé* elég részletesen taglalta benne.⁴

Azért fontos a világi szónokképzés eme adatát megemlítenem, mert egyházi szónokok képzésére a váradi nyomdában már az 1650 körüli években fontos kötetek láttak napvilágot. Nem itt adták ugyan ki Medgyesi Pál *Doce nos orare, quin et prædicare* című könyvét, melynek segítségével a pap magától és már magyarul tanulhatta meg, hogyan „könyöröghet, prædicalhat”, de kétségtelen, hogy a váradiak a maguk latin kiadványait jól válogatták össze. Éppen 1650-ben adták ki egy kötetben több szerző elméleti művét, majd 1651-ben és 1653-ban mintaprédikációkat publikáltak. A teoretikusok közül a nálunk Szenci Molnárral kapcsolatban emlegetett Abraham Scultetus, Gvilelmus Bucanus és Georgius Laetus értekezései szerepelnek, a példának veendő beszédeket Abraham Eylshemius, Henricus Diest és Amesius írták. Róluk, tanaikról és gyakorlatukról más összefüggésben kell majd egyszer beszélni: itt, az *Orator extemporaneus* által képviselt irányzat szempontjából, azt kell csupán kiemelni, hogy Bucanus szerint a prédikátor beszéde ne legyen „peregrinus, obscurus, argutus”, hanem „vernaculus, usitatus, vulgaris, clarus, perspicuus”, mert tudósnak és tanulatlanak egyformán kell értenie mondandóját. Nem kisebb dolog ugyanis szerinte népszerűen, mint „argute” beszélni; ez az, amit, a társadalmi kötöttséget megnevezve, „aulica dicendi genus”-ként említ valamivel később.⁵

Az *Orator extemporaneus* éppen az „aulica dicendi genus” tanítására készült, világiak, közelebbről hivatalviselő, diplomataként utazó előkelő nemesek számára. Az a példány, amelyet Szenci Kertész Ábrahám kézhez kapott és újra lenyomtatott, feltehetőleg az amszterdami Elzevir-műhelyből került ki; ezt igyekezett a váradi tipográfus még külső alakban is utánozni.⁶ A szöveg egészén alig változtatott. Elhagyta mindenekelőtt Beckhernek szülővárosa, Elbing vezetőihez intézett ajánlását, mert ő I. Rákóczi Ferencnek dedikálta könyvét. Az ajánlásban azt a gondolatot hangsúlyozta, hogy a mágnásfiaknak lustálkodás helyett önmagukat kell művelniök, a könyvet kiváló latinsága és módszere miatt dicsérte.⁷

Az ajánlás után az amszterdami kiadásban négy üdvözlő vers olvasható, köztük Philipp Zesené (Cæsius), aki két nyelven, latinul és németül gratulált Beckhernek. A magyar kiadó két elég hosszú költeményt elhagyott, kidobta Zesen német strófáit, s ez a rész ilyenképpen meglehetősen lerövidült. Kurtább lett még a szerzői előszó: Váradon hűségesen lenyomtatották Beckher szavait, ahol arról szólt, hogy könyve bevezetés a retorikába; szóról szóra követték, ahol az ősi közhelynek megfelelően előadta, hogy művét kizárólag ismerőseinek unszolására és egyedül a tanulóifjúság hasznának előmozdítása végett engedte át kiadásra, de kihagyták belőle azokat a sorokat, amelyekben a jezsuitáknak hálálkodva jelentette ki, hogy voltaképpen övék a könyv, tőlük kapta, eléjük teszi le, és nem is más, mint – szavai szerint – tej, melyet csak a rend ellenségei hívhatnak méregnek.⁸

Az előszó megcsonkításával a könyv jezsuita eredetének legnyilvánvalóbb jele eltűnt ugyan, de érintetlenül maradt további részében a figyelmes olvasó bőven található jezsuita eredetet bizonyító nyomokat. Megmaradtak ugyanis a citált rendi szerzők (Bidermann, Drexel), és egy-két név előtt még a félreérthetetlen „főtisztelendő atya” (R. P.) és „atya” (P.) latin rövidítése is előfordul,⁹ a

retorikában jártas régi olvasó pedig még döntőbb bizonyítékokat találhatott, és talál ilyeneket a mai filológus is. Megállapíthatja, hogy az *Orator extemporaneus* szerzője nem tett mást, mint a jezsuiták akkor már egy évszázada használt és még ugyanennyi időn át közkézen forgó retorikai tankönyvét, Cyprianus Soarius (Suarez, 1524–1593) *De arte rhetorica libri tres* című művét dolgozta át céljának megfelelően. Nem a teljes szöveget vette át, hanem csak azokat a részleteket, amelyeknek a világi életben forgolódó nemesember szerinte leginkább hasznát láthatta, és szeme előtt tartotta még Ludovicus Carbónak a Soarius-kiadásokban található táblázatait, amelyek a tanulást voltak hivatottak megkönnyíteni.¹⁰

Beckher saját művének vallotta az *Orator extemporaneust*, de mint kiemeltet, nem tagadta, hogy a jezsuitáknak kell érte hálásnak lennie, s ezt a váradiak is nagyon jól tudták. Éppen a felszíni jelek eltüntetése miatt lehetett kellemetlen nekik, hogy az 1655-ös, immár harmadik amszterdami kiadásban egy bizonyos Adam Motkowski nevű lengyel elvitatta a művet Beckhertől, és a Brunsbergben retorikát tanító Michael Radau alkotásának állította. Elmondta ugyanis, hogy 1641-ben, amikor Beckher a híres jezsuita iskolában Bernard Roth alatt poétikát hallgatott, megszerezte Radau retorikai előadásainak jegyzetét, és nem restellte azt saját neve alatt publikálni. Az irodalmi közvélemény Motkowski nyomán bizonyítottan vette az elmondottakat: 1656-ban egy lipcsei, 1657-ben egy londoni kiadás már Radau neve alatt jelent meg, és az ügy fejezetet kapott Jakob Thomasiusnak az irodalmi plágiumról szóló disszertációjában.¹¹

E kisebb botrány nem változtatta meg ugyanezen irodalmi közvéleménynek azt a korábbi ítéletét, hogy az *Orator extemporaneus* jó és hasznos könyv, és most már Radau neve alatt adogatták ki sorban, ha jól látom, 1741-ig. Nem változhatott eredeti közönsége sem, ha idővel a nagy hírű Marcus Zuerius Boxhorn politikai beszédekhez felhasználható történeti példáit csapták hozzá.¹² Valami hasonló dolgot már a váradiak kezdeményeztek, amikor Radau (Beckher) kötetéhez csatolták Justus Lipsius *Epistolica institutio*ját, hogy a közéletben fellépő majdani szónokokat a levelezés mesterségébe is bevezessék. Ez a bővítés csak még hasznosabbá tette a könyvet, és pontosan megfelelt az eredeti szerzői intencióknak.

Amiatt egyáltalán nem kell elmarasztalni a váradiakat, hogy a Beckher neve alatti utolsó kiadás éppen náluk jelent meg, noha a plágiumról mint irodalmi fogalomról már mégiscsak tudni lehetett. Tudtak róla Magyarországon is, ha a ma elérhető adatok szerint nem is éppen Váradon. Jacobus Tollius írta meg, hogy Johann Christoph Rauscher selmebányai polgár a már említett Thomasiusnak meg az anonim és pszeudonim szerzőket listákba szedő Vincentius Placciusnak adatokat küldött. Ami baj, azt Bél Mátyás örökítette meg: Rauscher hagyatéka, könyvtára már az ő idejében helyrehozhatatlanul szétszóródott.¹³ A váradiaknál nem az irodalmi műveltség hiányával kell tehát számolni, hanem azzal a fél évvel, ami a magyarországi és az 1655-i amszterdami kiadást elválaszthatja egymástól. Inkább azt kell megjegyezni, hogy a könyv külsőleg vallásos értekezés volt, „Nyugat Jeruzsálemében” értelmetlen lett volna, és mint rámutattam, nem jutottak sokra vele a váradiak sem.¹⁴

A kétrészes könyv első, elméleti felének szembeűnő sajátossága az, hogy szerzője modernizálta Soariust. A korizálás jellemzésére azt írta, hogy a „luxust”

keresik az emberek, és ami az acument nélkülözi, a közfelfogás szerint kinyomtatásra sem érdemes.¹⁵ Megmagyarázta tehát az új retorikai fogalmat, mégpedig – maga is lengyel jezsuita lévén – rendtársának, Maciej Kazimierz Sarbiewskinek értekezése alapján, amelyet Radau *De acuto* címmel idézett, de az értekezés 1958-ban megjelent kritikai kiadása óta (rövidített formában) a *De acuto et arguto liber unicus* tekinthető hitelesnek. A szöveg felhasználásának módja az akkori szokásoknak felel meg, színvonala az *Orator extemporaneus* írója által célba vett közönség igényeinek. Sarbiewskitől való nála mindenekelőtt az acumen (acutum) meghatározása, feltalálásának három módja és az az intelem, hogy a túlzásoktól tartózkodni kell. Az átvétel jobbra szó szerinti, de akad olyan részlet is, ahol Radaunak alig egy-két szó ismétlésével sikerült az eredeti értelmet megtartva átfogalmazni elődjét.¹⁶ Ezt a teljesítményt akkoriban tanítani lehetett volna.

Az *Orator extemporaneus* második részében a mindennapi világi élet eseményein elmondandó beszédekre kapott mintát a diák. Előkerülnek itt a jegyesség és a házasság, a születés és a halál, a megérkezés és az elbúcsúzás, az üdvözlés különböző esetei között a tisztégviselők megválasztásakor, végül a tanácskozáson (consultatio) és a követi minőségben elmondandó beszédek: nyilvánvaló, hogy ilyen szónoklatok csak előkelő, néhány esetben csak a legfelsőbb körökben hangozhattak el. A születésnap beszédeként azt tanácsolta például a szerző, hogy elő lehet sorolni az ősoket, akiket majd a gyermek utánozni fog, és akiknek jóvoltából nemesként jött a világra; a búcsúvétel oka háború lehet vagy indulás a királyi udvarba – az egyik mintabeszédet a vilnai püspök mondta el III. Zsigmond lengyel király nevében.

A közölt szónoklatok az író szerint a genus demonstrativumba tartoznak különben, mert ez fordul elő legtöbbször a gyakorlati életben; genus iudiciale nincsen nála, mert szerinte jogi ismeretek kellene hozzá. A szerző a retorikai szabályokon kívül a szónoklat könnyebb megszerkesztése céljából minden típushoz szentenciákat, történeteket adott. A könyvecske írójának nem kis érdeme végül, hogy latin szónoklatot latinul tanított ugyan, de számba vette a vulgáris nyelveket: tudta, hogy a retorika szabályai ezekre is alkalmazhatók, és legfontosabb tanácsnak azt adta, hogy bármely nyelven beszéljen is a szónok, a hazai szokást kell követnie.¹⁷

1656-ban, amikor az *Orator extemporaneus* megjelent, további három figyelemre méltó kiadvány hagyta el Váradon a sajtót, kettő közülük tanári előszót is kapott. Az iskola egyik rektora, Enyedi Sámuel, előszóval látta el a *Virgillii euangelizantis Christiados libelli aliquot* című könyvet. A mű Alexander Ross (Rosæus) angol tanár munkája egy részének (8–11. ének) újabb kiadása. Témája a keresztény tanok története tizenhárom énekben, vergiliusi centóban, a világ teremtésétől Krisztus mennybemeneteléig.¹⁸ Enyedi azzal bocsátotta útjára, hogy az iskoláknak tankönyvekre van szükségük – ez lesz a könyv a poétikai osztály számára, mert a diákok megtanulhatják belőle Vergilius kifejezéseit, de nem öntik el agyukat a pogányok meséi (mitológia). Befejezésül azt jegyezte meg, hogy a tanároknak változatlanul tanulmányozniuk kell az antik költők műveit és invencióit.

Ugyancsak 1656-ban került ki a sajtó alól Cornelius Schoon (Schonæus) *Terentius Christianusa*. A szerző haarlemi rektor volt, aki Terentius stílusában írt

bibliai tárgyú darabokat (innen a „keresztény” cím), 1611-ben halt meg. Ilyen című könyv először még a XVI. században jelent meg (Köln, 1576), és az egész XVII. században kedvelt maradt. Az előszó szerint ugyancsak tankönyvnek szánták: az oktatási cél, mint a Vergilius-centónál, itt is a nagyszerű latinság átültetése keresztény témákra, amit a szerző sikerrel végzett el. Hogy magyar fordítás készült-e valamelyik darabból, nem tudom megmondani, de hogy német van, azt határozottan állíthatom.¹⁹

Enyedi Sámuel nevét 1656-ban, a Rákóczi Zsigmond halálának emlékezetére kiadott *Metamorphosis* előszavának alján, Tarpai Andrásé mellett nyomtatták még le. A *Metamorphosis* szerzője Pápai Borsáti Ferenc, a poéták collaboratora (tanítója) volt, és lehet, hogy Enyedi mellett neki is volt valami köze Ross és Schoon könyvének megjelenítéséhez.²⁰ Róla azonban azon kívül, hogy 1656-ban a váradi iskolában tanított és a *Metamorphosist* megírta, mást nem lehet tudni; a ma elérhető adatok külföldön nem járt, más verses műve sem latinul, sem magyarul nem ismeretes. A *Metamorphosis* latin és magyar címében előforduló „Poetica descriptio” és „Poetica inventioval való leírás” azt jelenti, hogy az egész verset jelképesen kell érteni: a világ kertjében töprengő Rákóczi Zsigmond halálát a „mennyei szerelem” (divus amor) kézija okozza; innen Gábor arkangyal eljuttatja az „égi kertbe” (hortus coelestis), ahol elsiratják a múzsák (a tudományok), majd ugyancsak Gábor segítségével az égbe kerül.

Tarpai Szilágyi András és Enyedi Sámuel előszava szerint a vers Váradon iskolai declamatio volt, amelyet magyarra azért fordítottak, hogy a latinul nem tudók vagy a latin költői frazeológiát nem ismerők is megértsék: az átvitt értelmű leírásokat (similitudinarias descriptiones) mindkét nyelven margójegyzetek (marginales notæ) magyarázták. A magyar szöveg egyáltalán nem mai értelemben vehető fordítás, sokkal inkább az anyanyelvi költészet díszítő elemeinek latin kifejezéseket helyettesítő alkalmazása, ami azonban korántsem zárta ki a mitológiai nevek és utalások alkalmazását. Ez lehetett különben az a „hazai szokás” (mos patrius) és a „nyelv szelleme” (linguae genius), amit Radau követésre ajánlott, és ami egyszer még alaposabb vizsgálatra szorul.

Az irodalomtörténeti érdekességű váradi kiadványok közül az *Orator extemporaneust* feltehetően ugyanaz a két rektor, Tarpai Szilágyi András és Enyedi Sámuel approbálta, aki a *Metamorphosis* előszavát jegyezte. Enyedi ezenfelül, mint említettem, előszóval látta el Ross Vergilius-centójának Váradon kiadott részletét, és mindenképpen egyet kellett értenie a *Terentius Christianus* hazai kiadásával. A két rektor személyes meggyőződésének, az iskola hagyományainak és szellemi környezetének feltétlenül szerepet kellett játszania a jezsuita eredetű retorika, a korjellemző iskolai olvasmányok és a *Metamorphosis* szövegének kiadásában.

Tarpai Szilágyi András, a teológia rektora, 1652 nyarán még kétrészes disputációval lépett fel Leidenben, 1653-ban Szathmári Baka Péter mellett már váradi tanárként említette Becskeházi V. István, majd 1655-ben id. Köleséri Sámuel.²¹ A két rektor között Szathmári Baka látszik mozgékonyabb elmének és elszántabb szellemnek. A váradi iskolából ment Hollandiába, és külföldi tanulmányai idején jelentek meg Samuel Maresius groningeni professzor elleni, puritánusokat védő vitairatai. Ugyanő Hardervijkban Georg Hornnál a hun

birodalomról disputált (1649), őt előzte meg a neves professzornál Tofæus Mihály (1647), majd követte aztán Püspöki Szilágyi János, a váradi iskola neveltje egy újabb disputációval (1655), és ő fordította magyarra Georg Horn egyik művét.²²

Kifejezetten politikai tárgyú disputációk készültek Daniel Berckringer védnöksége alatt. Sorukat Pósházi János és Alistáli Farkas Jakab nyitotta meg: az egyik vitairat tárgya a *respublica*, a másiké a nemesség volt, ennek szerzője a disputáló maga; az első ajánlásának címzettje Lorántffy Zsuzsanna, a másodiké egy bizonyos Bodor Benedekné Nagy Katalin, akinek fiai, András és Benedek, jogot és bölcsészetet tanultak, és nemesi származásúak voltak. Az utolsó e sorban (és korban) Debreceni P. János volt, aki ajánlásának címzettjei szerint debreceni kapcsolatokkal rendelkezett, de helyet szorított a címzettek között két Váradról kiinduló joghallgatónak, Nadányi Jánosnak és Enyedi Gáspárnak, Enyedi Sámuel öccsének is.²³ A történeti és politikai érdeklődésű hallgatók legkiemelkedőbb képviselője az a Nadányi János, akinek Mihály nevű apja 1650-től szerepel Várad „oszlopaként” (pártfogóként) a disputációk ajánlásában; ő maga joghallgatóként háromszor lépett fel nyilvánosan, majd megírta történeti művét, a *Florus Hungaricus* (1663), melyet aztán angolra fordítottak.²⁴

Könnyen meglehet, hogy Enyedi Gáspár bátyjától kapott kedvet vagy ösztönzést, hogy ne a hagyományos papi pályára lépjen. Sámuel 1650 májusában még teológusként iratkozott be Franekerben, és először hittudományi disputációkkal lépett föl, de 1652-ben egy kint tanuló magyar már mint orvostanhallgatónak ajánlotta neki (mások mellett) disputációját, 1653-ban pedig orvosdoktori fokozatot szerzett.²⁵ Ezt és korábbi egyetemi publikációit váradi nagyságoknak, köztük Nadányi Mihálynak ajánlotta, ami azt jelentheti, hogy pártfogói egyetértettek pályaválasztásával. Kinti éveiben jó kapcsolatot tartott magyar kollégáival, köztük Komáromi Csipkés Györggyel, Buzinkai Mihállyal, Somosi Petkó Jánossal, Báthori G. Mihállyal, és barátságban volt Apácai Csere Jánossal, aki gyulafehérvári beköszöntő beszédében (1653) név szerint említette a váradi tanárokat, Enyedit és Tarpait, és akinek kolozsvári beszéde Váradon jelent meg nyomtatásban (1658).

Enyedin kívül és vele egy időben néhány más magyar is tanult még orvostudományt Hollandiában. Közéjük tartozik a fiatalon elhunyt Sikó János, aki Henricus Regius (Le Roy, Duroy) alatt 1651-ben disputált Utrechtben, majd Enyedi tanulóársai következnak: Némethi (Némethy) P. István, Medgyesi Pál rokona, és Görgei Pál (ez utóbbi orvosi cikket is írt); a következő évtizedből Köpeczi Jánost, a nemesi származású Tatai Kovács Györgyöt és Karcag-Újszállási Carceus Mártont,²⁶ a 70-es évekből Pápai Páriz Ferencet lehet még megnevezni. Valamennyiükre jellemző, hogy orvosi tanulmányok után – az egy Köpeczi János kivételével, aki Apafi Mihály orvosa lett – egyházi (tanári) pályán maradtak: úgy látszik, a medikus akkoriban jobbára még csak „másodállásban” dolgozott Kelet-Magyarországon. Így maradt filozófiatanár Enyedi Sámuel Váradon és később (1664–1671) Enyeden, ezért tanított filozófiát Pápai Páriz Ferenc ugyanott, mindketten halálukig. Nem tagadható viszont, hogy a XVII. század közepén megkezdődött a korábban jobbára szigorúan egyházi foglalatosságú értelmiség

lassú tagozódása jogi, politikai, történetírói és orvosi irányba, egyes nemesifjak pedig tanulásra szánták magukat. Az Enyedi testvérek pályája példa lehet a differenciálódásra: Gáspár jogi disszertációjának megvédése után (1660) Londonban bukkan fel 1664-ben, de Sámuel, úgy látszik, tanárkodása után világi pályával próbálkozott, mert öccse 1659-ben mint a váradi káptalani levéltár rekvizitorának ajánlotta neki egyik dolgozatát.

Ugyanakkor azt sem lehet tagadni, hogy a váradi iskola tanárai és diákjai meglehetősen összetartottak. Aki korábban hallgató volt, egyetemjárása alatt váradi pártfogóinak és egykori tanárainak ajánlotta disputációit, hazatérése után pedig, ha átmenetileg is, állást kapott egykori iskolájában. Ilyen volt Pankotai Ferenc rektor, majd nagyszalontai pap, Harsányi Nagy Jakab, aki váradi tanulás és tanárkodás után török tolmács lett Berlinben, Herceg-Szöllősi János (Enyedi Sámuel tanára), Tofæus Mihály, aki egy váradi teológiai disszertációját Apácainak ajánlotta, és Martonfalvi Tóth György, aki Várad elfoglalása (1660) után a debreceni kollégiumot virágoztatta fel.

Eme hosszú, tudomány- és értelmiségtörténeti kitérőnek látszó adathalmaz előadása először is azért tetszett szükségesnek, hogy az olvasónak az eddigi kutatások hézagos volta ellenére is legyen némi fogalma a váradi iskola csoportteremtő hatásáról. Tulajdonképpen olyan összeállítás kellene, amelyet a Debrecenbe áttelepedett Martonfalvi Tóth György tanári munkásságáról tanítványa, Szilágyi Tönkö Márton készített. Tanulságos, hogy első helyen azokat sorolta fel, akik külföldre mentek, akik még akkor is ott tartózkodtak, s azokat is felvette végül, akik Váradról és Debrecenből nem közvetlenül az ő „tanitói bottya alól” mentek idegen országokba.²⁷

Ha eme kutatások hiánytalanok lennének, könnyen lehetne válaszolni arra a fontos kérdésre, hogyan illeszkedik a váradi református iskola, egyáltalán az egyházi értelmiség gondolkodásába az *Orator extemporaneus*, amely előkelő nemesi közönség számára és eme réteg stílusának ápolására, illetve modernizálására készült. Annyi biztos, hogy a nemesi stílust nagyon jól ismerték. Madarász Márton eperjesi evangélikus prédikátor „udvari ékes szóllás”-nak nevezte, melyet – az adott esetben – nem akart követni, és ezzel szemben a maga stílusát „együgyű”-nek hívta; e kiváló pap nem írt azonban „amaz igen nagy tudósok kedvéért” sem, „a’ kik magokban el-hitték, hogy a’ Minervát, a’ bölcseséget elnyelték, és Soli sapiunt, csak egyedül ők bölcsek: hanem a’ magamhoz hasonló együgyűknek, quorum scire hoc est, nihil scire.” Beszélt még a magyarra fordítás nehézségéről, és azt szögezte le határozottan, hogy úgy fordított, ahogy „a’ Magyar nyelvnek fogyatkozot és darabos vólta engedte”.²⁸

Szándékosan idéztem első helyen a vallásánál fogva és Váradtól földrajzilag is meglehetősen távol álló Madarász Mártont, mert terminológiaértékű szavakkal bontakozik ki nála az udvari, az együgyű és a tudományos próza eltérő stílusa s ezenkívül még a magyar nyelv állapota és a fordítás nehézsége: olyan problémák ezek, amelyekkel a Várad vonzáskörében élő reformátusok is elég részletesen foglalkoztak. Közülük Nagyari Benedeket veszem elsőnek, akinél jórészt megtalálhatók az említett alapfogalmak. Egy ideig Borosjenőben papskodott, és könyvét, az *Orthodoxus Christianust* 1651-ben Szenci Ábrahám

jelentette meg nyomtatásban. Könyvének előszavában elítélte a „sok Rhetoricai ékességet”, amelyet ő „udvari piperé”-nek nevezett, és leszögezte, hogy a „derekas elme a’ dolgon inkább mint a’ beszéden szokott tsüggedezni”. Az írói munkát fontosnak tartotta: felsorolta kéziratoss műveit, forrásait, foglalkozott saját eredetiségével.²⁹ Hozzá hasonlóan vélekedett az udvari stílusról a Zaránd megyei származású, Nagyszalontán és Váradon tanult Pankotai Ferenc, kinek könyvét ugyancsak Váradon adták ki 1650-ben. Ugyanúgy fordította művét, mint Nagyari Benedek, csakhogy ő úgy mondta, hogy „homályos, vagy hímes szokkal” nem akar élni, és munkáját az „együgyüek”-nek szánta. Nem kívánt szólni „a’ fen-járó, és nagy elméjü” emberekhez, más szóval a tudósokhoz sem: az őáltala elképzelt közönségnek nincsen könyvtára, nem tud latinul, és azon sajnálkozott, hogy az ilyeneknek keveset fordítanak magyarra.³⁰

A két váradai kiadvány után lássunk egy sárospataki indíttatású szerzőt, aki 1645–1648-ban tanult Hollandiában. Mikolai Hegedűs János úgy jellemezte stílusát, hogy „ez nem valami oly tarafarás munka, nem e’ világi bölts methodusra cirkalmaztatott, nem pompás szokkal mázoltatott”, „a cifra festet szokot az Óratoroknak és Rhithmistáknak” hagyta. Külön érdekessége az udvari stílus elleni támadásának, hogy szóvá tette a gyönyörködtető hatást, és „a’ hímes szokot a’ fülök viszkettetőknak olvasására és halgatására” kívánta hagyni, hogy a következő mondatban aztán egy merőben más irodalmi réteget támadjon, és a „sok mese mondástul, motskos szófia-beszédektül, király fia kis Miklos költött szerentseitül” határolja el magát.³¹ Jellemző még, hogy meleg szavakkal méltatta Medgyesi Pál *Praxis pietatis*át³² és Pápai Páriz Imre *Keskeny útját*, amely saját, *Biblia tanui* című műve előtt (Utrecht, 1648) egy esztendővel jelent meg nyomtatásban.

Nem utolsó érdeme végül, hogy az akkori társadalmi viszonyoknak megfelelően, egészen konkrétan beszélt közönségéről. Az *Istenes Tselédeknek Lelki Prebendájok* című könyvének már a címlapján ezek olvashatók: „Az igaz Vallás fejei úgy adattatnak előnkbe, hogy ebből az Isten félo Urak, Gazdák, Atyák, Anyák, az Istentül reájok bizattatott, minden tselédgyeket, a’ szent Atyák példája szerént oktassák az Ur parantsolatira, nevellyék az igaz Vallásban, és szent életben.”³³ Ez az a társadalmi csoport, amelyet „házi Gazdák”-nak nevez az ajánlásban, és akiknek „tselédgyek előtt, szentül élvén” tanítaniok kell családjukat „az Ur félelmére, az igaz vallásra”.

A Váradon nevelkedett id. Köleséri Sámuelnél „házi Gazdák, Gazdaaszszonyok és Cselédek” az olvasni csak magyarul tudó közönség neve.³⁴ Tudtom szerint Komáromi Csipkés György az egyetlen, akinél a „cselédes gazda” kifejezés előfordul, és aki a „házi gazda” helyett tartós és félreérthetetlen nevet adott a puritánusok legfőbb világi közönségének: „Ha külső rendbéli cselédes gazda vagy, olvassad házadnál, mind magadban, mind cseléded előtt, a’ szent Biblia mellett”, írta az *Igaz hit* előszavában.³⁵ Ő is elmondta különben, hogy „a szóknak tzifrázására, és haszontalan ékesgetésére” nem vágyott, ami korántsem jelenti azt, hogy nem írt udvari módra, ha a körülmények megkívánták. Jó példa rá a *Pápastaság újsága* című, „Doctori” könyvének Bornemisza Annához írott ajánlása, melyből a következő mondatot emelem ki: „Noha pedig, a’ feltett szándékot le-tenni, nem gonosz, hanem igen jo, a’ gonoszban, nem jo mindazáltal,

hanem igen gonosz a' joban, ez szándékomat, nem gonoszban, hanem joban, nem gonoszban, hanem jonak ismervén lenni, nem jo és dicsérendő, hanem gonosz és feddendő dolognak itilem, le-tenni.³⁶

A XVII. századi szerzők listájában utolsónak hagytam a nagy hatású Medgyesi Pált, aki a *Praxis pietatis* angolból készült fordításával kortársai szerint megalapította a prédikátorok „cselédes gazdák”-nak szánt stílusát. Róla el lehet mondani, hogy már 1636-ban tisztában volt az udvari stílussal, annak zeneiségével és akusztikus hatásával, nemkülönben más stíluszintekkel: „Lehetnek oly emberek [...] kik csak szajok izént akarnak hogy esnének mindenek; nevezet szerint pedig, az virgulakban, amaz fülek gyönyörködtető, gyermeki enekes egyben zengést meg-kivannak: udvari pipere nélkül akar mit-is semminek tartanak, semmit az dolognak mi voltára nem figyelmeztvén. A kik illyenek, en nékem ugy tetszik hogy az Irasnak külömb külömb formai es modgyai közöt, külömbseget tenni nem tudnak [...] Nevetseges dolog volna bizonyára Sz: Iras felöl Procátori piperevel szollani.” Még azt is megmondta, hogy „Egyébkent ha helye löt volna, Rhythmicacat-is ne-talam irhattunk volna.”³⁷

Amit magáról a fordítás módjáról általában elmondott, pontosan megegyezik azzal, amit Pázmány és számos más szerző is leírt, és más összefüggésben kell majd foglalkozni vele. Fontosabb, amit hozzáfűzött: amit magyarra áttett, „annak nem Deák, Német, Anglus forman, hanem Magyar módon kellene esni”, jelentette ki, s ezzel rámutatott, hogy fordítani nemcsak latinból, hanem modern idegen nyelvekből is lehet már. A felfedezés azon a mindennapi tényen alapul, hogy a külföldi egyetemekre utazó magyarok seregnyi népnyelvű könyvvel (kegyességi művekkel és prédikációs kötetekkel) találkoztak, és e nyelveket lelkipásztori indíttatással igyekeztek megtanulni. Medgyesi Pál már Boroszlóban vágyakozott Angliába, és tervezte, hogy megtanul angolul; követője, Nógrádi Mátyás viszont azzal akarta az olvasó kegyét megszerezni művéhez, hogy az övé is angolból való.³⁸ Az új körülmények rajzát Debreceni Kalocsa János esetével lehet kiegészíteni, aki az 1650-es években járt Hollandiában, és történetesen olaszul tanult meg.³⁹

Az elmondottakat úgy lehet talán összefoglalni, hogy a nemzeti nyelvek megtanulásának szükségességét a XVII. század közepén kezdték felismerni a régi Magyarországon. Nem a tudomány nyelvének változása okozta e felismerést, hanem a kegyességi irodalom fellendülése Angliában (és Hollandiában). Ennek alakulhatott ki valamiféle stílusa vagy inkább stíluseszménye, és ezt igyekeztek nálunk a puritánusok a maguk eszközeivel és a hagyományok felhasználásával megvalósítani. Tapasztalatból tudták azt is, hogy élő nyelvből fordítani magyarra legalább olyan nehéz, mint latinból: „Nem érhettem én el, az Angliai nyelvnek perfectioját”, írta Nógrádi Mátyás 1672-ben.

Korábban Magyarországon az élő nyelvek közül a németet, a szlovákot és a magyart tanulhatták meg minden különösebb nehézség nélkül a hazaiak – abban az esetben persze, ha a középkor vége óta dívó szokásnak megfelelően, a magyarok a régi Felvidékre, a németek és a szlovákok magyar nyelvű területek iskoláiba mentek egy időre –, angolul, a puritánusok által preferált nyelven már egyáltalán nem. Ezért jelentetett meg itthoni használatra angol nyelvtant

Komáromi Csipkés György (*Anglicum specilegium*, Debrecen, 1664), aki debreceni beköszöntő beszédében azt hirdette, hogy az angolt a könyvek, a franciát a társalgás miatt kell megtanulni (1654), s ő volt az, aki mintegy felfedezte és a tudományos képzettség szintjén kezdte fejtegetni a héber–magyar nyelvrokonság gondolatát.⁴⁰

Ugyanez a nagy műveltségű teológus saját műveit két részre különítette, és egyeseket közülük magyar közönségnek, másokat külföldieknek szánt. A hazaiaknak természetesen anyanyelven írt, a külföldieknek latinul. Egyik halotti beszédének ajánlásában azt jegyezte meg, hogy ilyen tárgyú beszédeit latinul akarta kiadni, hogy „egyeb Nemzeteknek-is” használhasson, és eredetileg eszébe sem jutott, hogy a pestisről szóló beszédeit magyarul kiadja – ugyanakkor az *Igaz hit* című, 241 beszédet tartalmazó és magyarul kiadott műve előszavában azt írta, hogy tudomása szerint olyat „sohol semmi nyelven, sem Déák, sem Angliai, sem Francia, sem Belga, sem Német nyelven, ennyi dolog, a’ hit ágazatiban, illy rendel, ily világosan, egy könyvben, egybe nincsen szedegetve, szerkeztetve, és egyebekkel közölve [...] mint ez egy könyvben”, melyhez minden fontos forrásmunkát elolvasott. A filozófiában Martonfalvi Tóth György Ramus-kiadása (és kommentárja) emelkedett Adrianus Heereboord leideni professzor levele szerint arra a szintre, amit ma európai teljesítménynek hívnánk. Azt írta ugyanis róla, hogy Ramus logikáját senki nem magyarázta világosabban, és őszintén kívánta, hogy a filozófus barátai minél hamarabb hozzájussanak.⁴¹

Más kérdés, hogy a külföldi olvasóknak szánt hazai nyomtatású könyvek aligha jutottak el a tudós külföldi közönséghez – ezt akkor még nem nagyon tudták. A lényeg az, hogy a Várad köré csoportosuló vagy az iskolával kapcsolatot tartó református értelmiség világosan különbséget tett három stílusréteg között. Legtöbbet azt a prédikáló és hitbuzgalmi írásmódot emlegették, amellyel a széles közönséghez fordult a szónok és az író. Az írástudás terjedésének akkori szakaszában a szerzői szándék közvetlen célpontja a nagycsaládok feje, a „cselédes gazda” volt: az a személy, akire a laicizálódás későbbi szakaszában a népfelvilágosító brosrák szerzői is gondoltak. E stílus tárgyilag korántsem állt szemben a tudománnyal, sokkal inkább annak a széles közönség számára érthetővé tett változata volt. A református prédikátorok egy része a puritanizmus eszméinek hatása alatt főleg erről a stílusról beszélt nagy vehemenciával, élesen támadva az udvari írásmódot, de létezését egyik sem, inkább – az adott esetekben és közönség számára – csak használhatóságát vonta kétségbe.

Mellette vagy inkább fölötte helyezkedett el az udvari stílus, amelyet az *Orator extemporaneus* képviselt a váradiaknál. Ezt ugyancsak gondosan számon tartották, és a Rákóczi Zsigmond *Metamorphosis*ának tanúsága szerint latin és magyar változatban jól ismerték és elfogadták. Ezek mellett helyezkedett el az akkor még kizárólag latin nyelvűnek vélt tudományos stílus, mint a kegyességének és az udvarinak közös alapja, amelynek keretében aztán lassanként külföldi használatra szánt szövegeket is kezdtek elkülöníteni. Mindhárom elfogadott stíluslehetőséget a mindennapi élet értelmiségi munkája során ismerték fel, és a praxisnak megfelelően kerestek hozzá szabályokat a tankönyvekben. Az udvari irodalom retorikájának reprezentatív folytatása tudomásom szerint nem lett, de talán ide

sorolható Buzinkai Mihály sárospataki retorikájának négy fejezete a kor társaséletében előforduló szónoklatokról.⁴²

Megjegyzem végül, hogy ha az udvari stílust a barokkal azonosítjuk, és a váradi *Orator extemporaneus* megjelentetésének körülményeit közelebről ismerve, befogadását protestáns körökben is általánosnak vesszük, némi átfogalmazásra szorul majd az a korábbi nézet, amely szerint „a protestáns kulturális életet éltető mozgalmak és irányzatok, köztük is főként a legnagyobb hatású puritanizmus, nem igényelték, sőt el is utasították a szórakozást is nyújtó, a képzeletre hatni is akaró művészi tevékenységet”.⁴³ Azt hiszem, a helyzet bonyolultabb ennél, a puritánus eszmék hirdetői az udvari stílus létezését soha nem tagadták: arról lehet inkább szó, hogy a kelet-magyarországi és az erdélyi barokk másként alakult, mint a nyugat-magyarországi.

JEGYZETEK

- ¹ A teljes cím: Georgii BECKHERI Elbingensis *Orator extemporaneus*; Seu artis oratoriae Breviarium bipartitum: Cujus Pars prior praecepta continet generalia, posterior praxin in specie ostendit. Accessit nunc in finem Justi Lipsii Epistolica Institutio, Varadini, 1656 (RMK II 866). Justus Lipsius *Epistolographiáját* Váradon csatolták az *Orator extemporaneushoz*. Radauról és művéről, valamint a szerzőség körüli vitáról SOMMERVOGEL bibliográfiájából kaphat tömör összefoglalást az olvasó (*Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, tom. IV, 1368–1370).
- ² MAKKAI László, *A magyar puritánusok harca a feudáliszmus ellen*, Bp., 1952, 140–148. Az iskola történetéhez és a benne tanító tanárok működéséhez HERPEI János tett közzé újabb adatokat (*Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, II, Bp.–Szeged, 1966, 19–131). Az eddigi kutatások rövid összefoglalása az *Erdély története* II. kötetében (3. kiad., Bp., 1988, 768, 774–775). – Szenci Kertész Ábrahám I. Rákóczi Ferenchez intézett ajánlásában: „dum consulerem Clarissimos viros de Schola nostra et tota re literaria bene meritos, quos mihi libellos institutioni literariae maxime idoneos commendarent [...] Inter reliquos [...] obtulerunt hunc Oratorem Extemporaneum.” Az iskola tanárai 1656-ban Tarpai Szilágyi András és Enyedi Sámuel voltak, ebben az időben ők írták alá a Lorántffy Zsuzsannának dedikált, Rákóczi Zsigmond halálának emlékeztetére kiadott *Metamorphosis* ajánlását (RMK I 914; új kiad. RMKT XVII/9, 146. sz., VARGA Imre). Tarpai ekkor teológiát tanított Enyedi mellett, mert id. Köleséri Sámuel leideni, 1655-i disputációját (RMK III 1936) még mint filozófiatanárnak ajánlotta neki, Kászoni Herceg János viszont a következő évben teológiaprofesszorként említette (RMK III 1982). Életéről HERPEI, *i. m.*, 83–87. Enyedi Sámuel orvosdoktor volt. Nem lévén teológiai végzettsége, csak filozófiát adhatott elő. 1653–1659-ben tanított Váradon (HEREPEI, *i. m.*, 94–99).
- ³ Philippus Ludovicus PISCATOR, *Rudimenta oratoriae*, Varadini, 1649 (RMK II 718). A korábbi kiadás: 1645 (RMK II 658). – *Rudimenta rhetoricae*, Varadini, 1649 (RMK II 719). Előbb: 1635 (RMK II 500), 1644 (RMK II 643). Bisterfeld logikája: RMK II 717 (korábban három gyulafehérvári kiadás). Ramus logikája: *Dialecticae libri duo*, Varadini, 1653. A könyv 1658-ban Martonfalvi Tóth György gondozásában is megjelent (RMK III 2021). Mind az ajánlás címzettjeinek, mind az üdvözlőversek szerzőinek névsora erős váradi kötöttségről tanúskodik.
- ⁴ A *Rudimenta oratoriae* 1645-ben kelt előszavában az erdélyi iskolákról: „cum non solum Scholae particulares diversis utantur artium compendiis dicam an dispendiis; sed singulae quoque per se, quem sequantur certum studiorum suorum ducem non habeant: et quemque qua docentium qua discentium sua trahat voluptas: Optandum sane esset, non tam singulae Scholae suis, sed universae iisdem uterentur praeceptis, quibus ad eruditionis ascenditur culmen atque fastigium.” Ezt azonban inkább óhajtani, mint remélni lehetett. – A világi szónokok képzéséről: „Si cui tamen adhuc superflua quaedam videbuntur, praesertim in Genere judiciali, is scito, eo consilio ejus Generis prolixiorum tractationem a me fuisse retentam; cum ut nequid in hisce meis rudimentis omitterentur, quod forte quidam studiosius consecrarentur; tum ut haec ipsa veterum praepcepta ac

- hypomnemata nostri huius seculi caudidicis caesarumque patronis facem aliquam præferrent, si hæc nostra legere dignarentur.”
- ⁵ Medgyesi műve: RMK I 832. Medgyesi ars prædicandijáról legutóbb BARTÓK István írt (*Itk*, 1981, 1–16). – Scultetus, Bucanus és Lætus: RMK II 743, illetve RMK I 840; ebben a kötetben Amesius mintaprédikációi (135–155). Abraham Eylshemius: RMK II 761; Diest: RMK II 798. Johannes Textoris *Speculum pastoralje* valóban pasztorációs mű, az elítélt lelki gondozásáról szól, egészen a vérpadig (RMK II 263). Scultetus retorikájával legutóbb VÁSÁRHELYI Judit foglalkozott (*Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., 1985, 29–33). Bucanus kiemelt helyei: 77–78, 80–81. Lætus vagy két tucat angol szerzőt sorol fel (121–122). Magyar fordítások Diestől: RMK I 802, 930, 975.
- ⁶ Az Elzevir-nyomtatványán kívül Janssonius 1651-ben megjelent, ugyancsak amszterdami kiadása jöhetne még szóba, de ebből nem találtam példányt (SOMMERVOGEL, *i. m.*, 1369).
- ⁷ Az I. Rákóczi Ferenchez intézett ajánlásban: „Recte [...] loquitur Seneca; cum otium sine literis ipsam mortem et vivi hominis sepulturam pronunciat. Nam mentem studiorum capacem incultam relinquere, præsertim Magnatum animos honestiorum artium præceptis non imbuere, est agro natura sua fecundo, fertilitatem per culturam denegare, et radios rationis sua sponte prosilientes, idoneo subsidio destitutos reddere.”
- ⁸ „Vos ego compello Patres S. I. Reverendissimi, erga vos gratus ut sim publico testari scripto adgredior dum hoc quaecunque grati animi monumentum vestris non morituris nominibus erigo: vestrum est, et a vobis accepi; quid mirum itaque si acceptum cum aliter nequeam, submissee reponam, majora daturus posthac, si Deus vitam: Tu, Lector amice, Lac illud Iesuiticum, quod sic contumeliose Livor venenosum appellat, ego vero salutare (utinam largius haustum) audacter affirmo, æqui bonique consule ac nefariis hisce suffragationibus, quibus a congressu Viri honesti eos arcere muginantur qui Palladi militarunt feliciter sub tam claris et jam dictis Ducibus, cave adstipuleris.”
- ⁹ Az R. P.: 38–39; a P.: 38, 48.
- ¹⁰ Cyprianus SOARIUS, *De arte rhetorica libri tres [...] quibus accessere Ludovici Carbonis Tabulæ, Tymaviae*, 1731. Azonos vele a nagyszombati, 1718-i kiadás. Radau egyszer hivatkozott is Soariusra (129).
- ¹¹ A kiadásokról legbővebben Sommervogel írt. Lásd még Karl ESTREICHERT (*Bibliographia Polska*, tom. XV, Kraków, 1915, 24–26); a londoni kiadást a British Museum katalógusában írták le. – Jacobus THOMASIVS, *Dissertatio philosophica de plagio literario*, Lipsiæ, 1673, 369. §. – Budapesten az 1650-i kiadáson kívül (OSZK) egy prágai (1684) és egy kölni (1695) található még (Egyetemi Könyvtár), a wolffenbütteli Herzog August Bibliothekben egy velencei (1660) és egy lipcsei (1661). Joachim Dycknek, a kitűnő német kutatónak birtokában van az *Orator extemporaneus* váradi kiadása, s ugyanakkor idézi a Radau neve alatt megjelent 1664-i lipcsei kiadást, amit Thomasius is használt: nem vette észre, hogy a kettő azonos. (Ticht-Kunst, Bad Homburg–Berlin–Zürich, 1966, 172, 181, 191.)
- ¹² A toldalékot a lipcsei, 1661-i kiadásból ismerem. Ez nem azonos azzal, ami négy évvel korábban már megjelent Leidenben – írták az előszóban. Címe: „Ideæ e selectiori materia moderni status politici desumptæ.”
- ¹³ Jacobus TOLLIVS, *Epistolæ itinerariæ*, [...] cura et studio Henrici Christiani HENNINII, Amstelædami, 1700, 163; BÉL Mátyás, *Notitia Hungariæ novæ*, tom. IV, Viennæ Austriæ, 1742, 611–612; Vincentius PLACCIUS, *De scriptis et scriptoribus anonymis atque pseudonymis syntagma*, Hamburgi, 1674; UÓ, *De scriptoribus occultis detectis tractatus duo*, Hamburgi, 1674.
- ¹⁴ F. F. BLOK, *Quelques humanistes de la Jerusalem de l'Occident*, in *Humanists and Humanism in Amsterdam. Catalogue of an Exhibition in the Trippenhuis, Amsterdam, 20–25. August 1973*, Amsterdam, 1973, 9–22.
- ¹⁵ A fontos mondat: „Nauseat certe simplicitatem seculum nostrum, et quandam in stylo luxum requirit, ut jam fere Orator non audiat, imo luce non dignus, qui per Acumina non vibrare Orationem ignorat. Loquamur itaque de Acuto, ut seculo nos accommodemus.” (A váradi kiadásban: 32.)
- ¹⁶ Maciej Kazimierz SARBIEWSKI, *Wykłady poetyki (Præcepta poetica)*, kiad. Stanisław SKIMINA, Wrocław–Kraków, 1958. Az acutum (acumen) meghatározása: „concors discordia seu (vel) discors concordia” (Sarbiewskinél 5, 20–22, Radaunál 33). A „tres modi inveniendi acumini” Sarbiewski-

- nél 12–13, Radaunál 42–43; az átfogalmazás esete: 14, 5–9., illetve 39. Sarbiewski ábráinak legalább a leírását átvette Radau: 34–35, illetve Sarbiewski 5–6. – Radau másik idézett szerzőjére, a feltehetőleg jezsuita P. Thomas Fabriciusra nem találtam adatot.
- ¹⁷ A hazai nyelvről és szokásról: „Hoc universim disce, ut, quacumque usus fueris lingua, ejus morem patrium sequere: Est enim cuivis linguæ suus genius, suus lepos.” (120)
- ¹⁸ A várdi Vergilius-cento: RMK II 873. Újabb magyarországi kiadása: Debrecen, 1684 (RMK II 1534). A könyv tudomásom szerint először Londonban, 1634-ben jelent meg.
- ¹⁹ A *Terentius Christianus* külföldi kiadásai közül csak a kölni, 1592-it láttam. A várdi kiadás: RMK II 874. A *Tobæus* című darab német fordításáról: *Collegium musicum Wernigerodanum, Goslariae*, 1602, B2r-v.
- ²⁰ A *Metamorphosis* (RMK I 914) magyar és latin részének, valamint előszavának kiadása: RMKT XVII/9, 146. sz. Pápai Borsáti Ferencről HERPEI János írt, (2. jegyzetben) *i. m.* 25–26; helyesbítés VARGA Imre szövegkiadásának jegyzeteiben olvasható.
- ²¹ Tarpairól HERPEI János, *i. m.* 88–93. A disputációk: RMK III 1808, 1809, 1843 (Becskeházi V. István), 1936 (id. Köleséri Sámuel). 1657-ben várdi teológusként említik (RMK III 1982, Kászoni Herceg János), 1658-ban már Szathmári Baka Péter mellett sárospataki pap volt (RMK III 2022, Martonfalvi György).
- ²² HERPEI János, *i. m.*, 88–93, 178–182. Vitáiról MAKKAI László, (2. jegyzetben) *i. m.*, 152–153.
- ²³ Pósházi János: RMK III 1908. Alistáli Farkas Jakab: RMK III 1814 (elnöke G. Vcetus), 1906. Róla: MAKKAI László, *i. m.*, 153–154. Az a gondolata, hogy a nemes ne henyéljen, benne van a *Metamorphosis* ajánlásában. Debreczeni P. János: RMK III 2017.
- ²⁴ Nadányi Mihály neve Várad „oszlopai” között: RMK III 1757; az iskola gondnokaként: RMK III 1937. Nadányi János disputációi: RMK III 2023, 2024, 2114; a *Florus*: 2192, angol fordítása: App. H. 2076; róla: PÉTER Katalin, *Zrinyi Miklós angol rajongói*, in *Angol életrajz Zrinyi Miklósról*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1987, 27–63.
- ²⁵ *Album studiosorum Academiae Franekerensis*, I, Franeker, 1968, Nr. 4970. – Enyedi Sámuel már 1650-ben üdvözlő verset írt Komáromi Csipkés Györgyhez (RMK III 1759). Saját teológiai tárgyú disputációi: Franeker, 1651 (RMK III 1770) és Leiden, 1652 (RMK III 1806). Doktori disszertációja: Utrecht, 1653 (RMK III 1851). – Enyedi más művei: versbe szedte Comeniusból a *Præcepta morumot* (Várad, 1658; RMK II 919; utóbb számos kiadás), amit Tolvay Ferenc magyarra fordított (1677; RMK I 1393 és RMKT XVII/11, 36. sz.); magyar versei: RMKT XVII/10, 78–79. sz.
- ²⁶ Sikó János: Utrecht, 1651 (RMK III 1789); Némethi István orvosi értekezései: Utrecht, 1652 (RMK III 1816), Franeker, 1653 (RMK III 1837). Görgei Pál: Utrecht, 1655 (RMK III 1944). 1658-ban Utrechtben disputált az evangélikus Gunesch János (RMK III 2019), aki Sartorius János eperjesi papnak és mások mellett Nadányi Jánosnak ajánlotta értekezését. – Köpeczi János: Leiden, 1668 (RMK III 2433); Tatai Kovács György: Utrecht, 1670 (RMK III 2532); Karcag-Újszállási Márton disputációi: RMK III 2523, 2566, 2593.
- ²⁷ *Martonfalvi Tóth György Szent historiaja*, Debrecen, 1681 (RMK I 1256), előszó.
- ²⁸ Madarász Márton műve: Lőcse, 1635 (RMK I 652), ajánlás, előszó.
- ²⁹ *Orthodoxus Christianus*, Várad, 1651 (RMK I 855), előszó. Személyéről HERPEI János, (2. jegyzetben) *i. m.*, 137–148.
- ³⁰ PANKOTAI Ferenc, S. *Hilarius*, Várad, 1650 (RMK I 839), előszó.
- ³¹ MIKOLAI HEGEDŰS János, *Biblia tanui*, Utrecht, 1648 (RMK I 813), ajánlás. Király fia kis Miklósról I. BORNEMISZA Péter, *Ördögi kisirtetek*, Bp., 1955, 99, 245.
- ³² *Az mennyei igasságnak tüzes oszlopa*, Utrecht, 1648 (RMK I 812), ajánlás.
- ³³ RMK I 814, ajánlás.
- ³⁴ Id. KÖLESÉRI Sámuel, *Idvesség sarka*, Sárospatak, 1666 (RMK I 1038), előszó. Ebben a várdi iskoláról: „az engemet szülő s’ jól nevelő kedves Patriamban Varadon, két esztendőig a’ Theológiát és a’ Sido s’ Görög nyelveket az akkoron ott virágzó Scholában, nem kicsiny haszonnal tanítám az Iffjuságnak.”
- ³⁵ Szeben, 1666 (RMK I 1042), előszó.
- ³⁶ Kolozsvár, 1671 (RMK I 1115).
- ³⁷ *Praxis Pietatis*, Debrecen, 1636 (RMK I 657), előszó.
- ³⁸ *Idvösség kapuja*, Kolozsvár, 1672 (RMK I 1133), előszó: „Kegyes Olvaso! ha a’ Praxis Pietátist nem utáld, mely egészszen Angliai nyelvből áll; ezt se utáld, mivel ez-is merő azon Praxisból áll.”

- ³⁹ DEBRECENI KALOCSA János, *Isten ajándekaval valo kereskedes*, Debrecen, 1693, b3v–4r (RMK I 1435). Magyarra fordított olasz szerzője Deodatus János (Giovanni Diodati). A hazaiak nyelvtanulásáról és saját indítékáról: „Látván [...], hogy Nemzetemnek Dicsiretes Iffiai közzül, Sidó, Görög, Angliai és Belgiumi nyelven tudok, ugyan bokrosával táláltnak, kik ezek által, édes nevelő hazájoknak használhatnak: Fordítottam erre elmémet, [...] hogy az Olasz nyelven kapdosnék.” (Előszó)
- ⁴⁰ Az angol nyelvtan: RMK II 1030. Az angolról és a franciáról: *Schola hebraica*, Utrecht, 1654 (RMK III 1904), 153: „Anglica propter libros, Gallica propter conversationem, hæc vel illa propter peregrinationem, vel similem causam, summo studio discuntur.” – *Hungaria illustrata*, Utrecht, 1655 (RMK I 904/a); új kiadása a TOLDY-féle *Corpus grammaticorum*ban (Pest, 1866, 331–402).
- ⁴¹ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Szomorv esetek tököre*, Sárospatak, 1661, ajánlás; UŐ, *Pestis pestise*, Debrecen, 1664, előszó; UŐ, *Igaz hit*, Nagyszében, 1666 (RMK I 1042), előszó. – Martonfalvi Ramuskiadása: Debrecen, 1664 (RMK II 1031), előszó.
- ⁴² Philippus Ludovicus PISCATOR, *Rudimenta oratoriæ*, Várad, 1649 (RMK II 718), a jogi részek: 18–29; BUZINKAI Mihály, *Institutiones oratoriæ*, Sárospatak, 1659 (RMK II 937), az udvari irodalom körébe tartozó fejezetek: 43–80. PÓSAHÁZI János (*Oratio inauguralis*, Sárospatak, 1657; RMK II 883) eszményképe a „Vir Polyhistor” (36), ami ebben a korban igen figyelemreméltó és kétségtelenül Apácaira utaló megjegyzés; az enciklopédikus tudásról: 26–27; a nemesek jogi képzéséről: 38. ENYEDI Sámuel *Præcepta morum*ában (Lőcse, 1700; RMK II 2003) udvari életről nincsen szó, de paraszti modorról igen (B3r–B4v).
- ⁴³ *A magyar irodalom története*, II, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 228 (BÁN Imre). Nem tartom barokkellenes állásfoglalásnak DEBRECENI János, *Aczel tükörének* egyik helyét sem (Debrecen, 1666; RMK I 1033): „A’ tanításban s’ beszédben valo czifraság, negédség és pipéskedés által, minémü amaz Iesutai mázos, czikornya, méz beszéd a’ mely ellen tanit szent Pál 1. Cor. 1. 17. Szeledséggel, és alázatossággal kel az iget prædikállani, nem festet fület csiglandoztato czifra beszédek által.” (A4r) A szerző ugyanis nem mond mást, mint a váradiak. Emellett papok előtt szónokolt, és a bibliai idézet hivatkozás formájában megvan Bucanusnál: az apostol az adott helyen „negat se euangelizasse cum dicendi peritia, cum sapientia sermonis; id est, negat se more mundanorum oratorum sollicitum fuisse de verborum pompa, et orationis pigmentis, de verbis atque sententiis, quibus orationem suam exornaret, aut probabilem redderet” (77). Másként: Fritz VALJAVEC, *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa*, II, München, 1955, 157.